

В'ЯЧЕСЛАВ КАМІНСЬКИЙ.

ВОЛОДИМИР КАРПОВИЧ ДЕБОГОРІЙ-МОКРІЄВИЧ В ОСТАННІ РОКИ ЙОГО ЖИТТЯ (1917—1926)*).

Коли доводиться подавати спогади за відомого політичного, державного або громадського діяча, який тісно пов'язав своє ім'я й свою працю та діяльність із життям певного краю, з його установами та організаціями, з громадянством, узагалі з тим оточенням, де він виявив свій хист і свої здібності,—тоді справа великих труднощів не завдає. На чому-б наша думка не заважала свою увагу спинити в оточенні життя та праці цього діяча, усе більш-менш жваво нагадує за нього, ті чи інші риси його вдачі виявляючи, про ті чи інші його вчинки промовляючи. І тому фарби для малюнку тут цілком готові, навіть самі контури для цього малюнку наявні; через те і самий малюнок такого діяча утворюється якось ніби мимохіть з тією визначною яскравістю та з тими різнобарвними відтінками, що у своїй сукупності становлять цілком певно окреслену та величну постать.

Не таке становище ми маємо, коли нам доводиться згадувати про В. К. Дебогорія-Мокрієвича, що ліг у домовину 2/XI—1926. Його постать на коні нашого українського життя, а також і російського, була позбавлена, на превеликий жаль, тієї можливості, щоб у повній мірі виявити на всю широчінь свої видатні здібності, свою вдачу, свій хист, приклавши їх до життя; йому доля не судила, щоб він протягом певного часу з різними змінами та еволюцією форм життя зв'язав своє ім'я та свою діяльність одзначного напрямку, барвистої окраси йому надаючи. Ставши ще за часів студентства до лав боротьби з тим ладом, що його зруйнувала сама тільки наша революція, і прямуючи до нищення цього ладу, а з тим разом до встановлення кращого життя та цілком вільної праці, перейнятої любов'ю та самовідданістю до народу, В. К. Дебогорій-Мокрієвич цілком віддався їй і не зрадив її, як не зрадили її й інші його товариші. Проте недовго далася йому можливість активно працювати на цьому терені. З р. 1873 переходить він до категорії нелегальних. Заарештований р. 1879 та засуджений на каторгу, на Кару, у р. 1880, він щасливо втік ізвідти, і не бачучи змоги працювати у своєму рідному краю, назавсіді переїхав за кордон, і все життя своє коло 40 років (од 1881 до 1917) він, як емігрант, прожив за кордоном, здебільшого в Болгарії, і не під своїм власним іменем, а з ім'ям Петра Каблукова. І тільки на схилку його віку була блиснула надія скористатися з наслідків тієї боротьби, до якої він приклав свої видатні сили, і повернувшись на батьківщину, скласти тут свої кості в краю, що його він любив палкою любов'ю. Проте, як відомо, доля судила йому і закінчувати своє життя на чужині, і серед чужих людей, а не на батьківщині.

Що правда, року 1905 В. К. видав свої „Воспоминания“, де подає за себе автобіографічні відомості, а разом з тим відомості про процес вироблення свого світогляду, і про власні пригоди життя у зв'язку з тим розвитком революційних подій, котрі наприкінці 60-х років почались.

*) Подано, як доповідь, до Комісії громадських течій на Україні при ВУАН на прилюдному засіданні, присвяченому пам'яті В. К. Дебогорія-Мокрієвича 5 березня 1927 року.

Подає він тут усе це в мальовничих формах, що захоплюють читача. Він твердо стояв за „обуздание правительства“, за „широку політичну свободу“, і доводить спогади свої до року 1881, як йому пощастило було перебратись за кордон. Потім у р. 1926, майже напередодні своєї смерті, друкує він свою автобіографію (Енцикл. словник Граната, т. 40, вип. 5—6, с. 86—105)—цю останню свою, надруковану за життя, працю. Проте тут він огляд пригод свого життя закінчує роком 1890, коли він надрукував свою статтю: „По двум вопросам“, коли співробітничав у збірникові: „Свободная Россия“ і обстоював здобуття такого ладу, коли-б державна централізація замінилась на децентралізацію, а в основі життя повинно було бути осягнення повної політичної вільності. А за цим він ані у громадських справах, ані в політичній діяльності участі вже не бере зовсім.

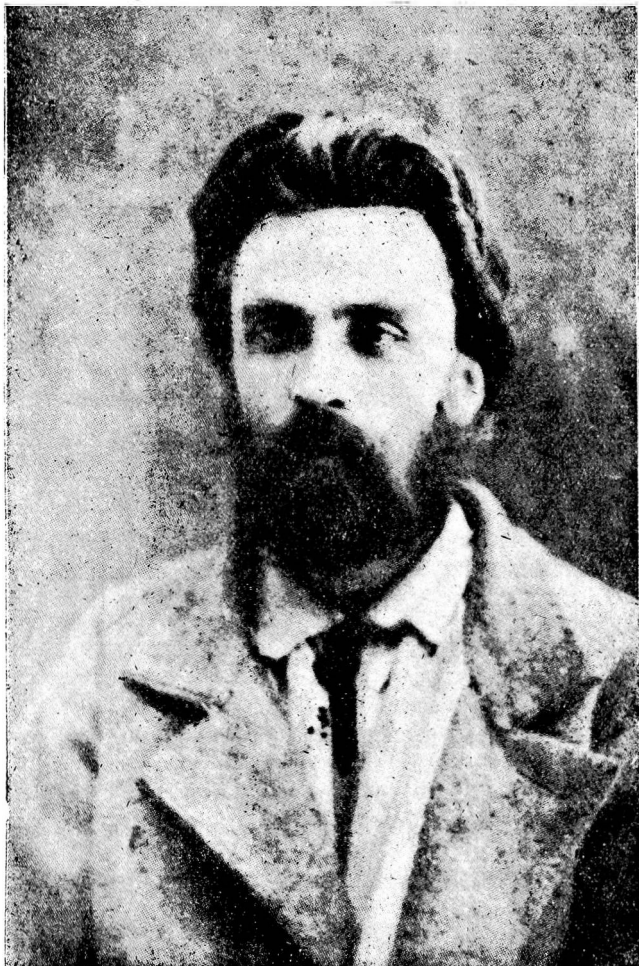
Отже залишається коло 30-років (до 1917 р.)—чимала частина його життя—життя людини викінченої та цілком сформованої у своєму розвитку, котра таким чином проходить поза межами нашого краю, нашої життєвої дійсності. Оце то й становить труднощі, щоб подати вичерпливий малюнок і заповнити прогалину в його життєпису. Проте-ж користуючись зі своїх власних спогадів і спогадів його родичів за часів, що охоплюють перебування його в Києві, а також із його листування, що торкається останніх років його життя після від'їзду його з Києва в р. 1922 за кордон—листування, що мені ласкаво передала на розгляд його рідна сестра Ганна Корповна, і нарешті користуючись із його листів до мене,—я подам те, що до деякої міри допоможе заповнити оту прогалину і освітлити постать В. К., як людини, і почасти як діяча, як представника певної ідеології.

Докладні відомості за Волод. Карповича довелось мені одержати ще як був я студентом (90-ти роки минулого століття). Перебуваючи серед його родичів, я довідався про його долю і про те, що він жив то в Женеві, то в Лондоні, то в Болгарії, а на якийсь час переїхав навіть до НьюЙорку, а нарешті осів у Болгарії, де й почав служити. Важко було йому з родиною провадити мандрівне життя емігранта, важко було йому добувати працю, але велику потіху для нього являла його улюблена доня Наталочка.... Од матери Вол. Карп. мені довелось почути докладне оповідання за це все, а також за те, як він сумує, не маючи спромоги добутись до своїх родичів та до рідної сторони. Переїняте палкою любов'ю до сина материне серце не спиналось ні перед якими перешкодами: вона двічі його одвідала—один раз перед від'їздом його з Болгарії до Америки, а в-друге, як він звідти повернувся, не пристосувавшись там до життя, і вирішив обняти посаду в Болгарії, де вже він мав свій власний будиночок і виноградник.

Минали літа... Довелось мені прочитати (не пам'ятаю, року 1907 і 1908) його „Воспоминания“; про вражіння я говорити не буду: хто їх читав, той знає, що вражіння справляли вони надзвичайне. І це вражіння якось випадково в мене сполучилось з тим, що справила на мене Кенанова книжка: „Сибирь и ссылка“—яку довелося мені прочитати хутко після „Воспоминаний“. Кенан із доручення, як відомо, редакції одного американського журналу з своїм приятелем дістав завдання—об'їхати усі місця заслання в російській державі, ознайомитися з побутом засланих і з самою системою. Це завдання він виконав р. 1885, і почавши виконувати, як друг та прихильник державної російської влади, він на остатку обернувся на клятого та запекалого її ворога. Те, що подавав у своїх спогадах В. К., як особа, що її засудили на заслання, те саме Кенан схарактеризовує, як безсторонній спостерігач, і дивна річ: у Вол. Карп. малюнок виходить сумний та важкий, але пройнятий яки-

мись м'якими тонами вдачі самого оповідача. У Кенана самий малюнок і ілюстрація аж надто жахливі, аж надто важкі.

Світова війна, що почалася року 1914, застала Вол Карп. в Болгарії, а як Болгарія взяла активну участь у війні на боці ворогів російської держави, В.К. службу залишає: його становище, як російського емігранта було не

В. К. Дебогорій-Мокрієвич
(сфотогр. в травні 1879 р.).

можливе, й служити булоб надто важко. Згадуючи за цей важкий у своєму житті період, В. К. усе-ж таки зауважує, що совісні болгари не могли один одному в вічі дивитися, вони соромились цієї події—бути в стані ворогів Росії, що їх визволяла від турків. За цього часу дочка В. К. розгорнула була вже широку публіцистичну працю в Америці та допомагала своєму батькові і морально, і матеріально (Лист із Ньюорка 17. II. 1916).

Лютнева наша Революція застала В. К. у Болгарії, коли він був без служби й жив у своєму виноградникові, маючи потіху з широкої та енергійної праці своєї доні в Америці. За революцією прийшла радісна звістка про амністію для політичних злочинців.

Одержавши цю звістку, Вол. Карпович в-осени р. 1917 покидає Болгарію, свій виноградник і подається до Петрограду; тут він зустрів Засулич, Брешко-Брешковську та інших старих своїх товаришів та приятелів. У жовтні 1917 р. він захворів там, і його відряджено до санаторії на південь, але їдучи до санаторії, він заїхав до Києва, щоб одвідати любу сестру, побачитись із родичами, і залишився тут на весь час аж до р. 1922. Родинні звязки дуже міцні були в нього, а Київ, де минули кращі молоді його роки, завсіди був для В. Карп. тією принадою, що проти неї він боротись не мав спромоги, і любив він Київ так, як і усю Україну. Повернувся В. К. до рідного краю, коли йому випало вже 69 років, повернувся вже з надломленими життям та боротьбою силами, з пошарпаними нервами, і не до широкої енергійної молодшої праці хтів він пристосуватись. Тимчасом були в нього ясні й тверді переконання, вироблені протягом довгого життя й боротьби, був величезний досвід та знання—все це у звязку з його розумовими здібностями робило його постать цінною в умовах того життя, що починало засновуватись у вирі революції. Для нього більш, як для кого, ясні були ті хиби й помилки, що виявляло життя в процесі боротьби за новий лад у минувшині; для нього яскраво промовляли за себе ті помилки, і ті ухили, що брало життя в перші роки нашої революції. Але насамперед він надзвичайно прихильно ставився завсіди до України й українського життя і мріяв залишитись тут, щоб доживати свого віку. І він був переконаний, що у рідному краю праця для нього, старого революціонера-народника, повинна знайтись—праця, якій-би він міг віддати свою, хоч й немолоду, енергію з повною сумлінністю, з якою він звичайно віддавався праці на користь боротьби за право, за справедливість і за ліпший лад для свого краю та гнобленої людности. Був він переконаний, що він являє за себе живу історію революційного руху, і що сторінки цієї історії, котрі вписав він у свою істоту, у своє власне життя, він може подати ширше, правдивіш і яскравіш, ніж найкращі архівні матеріали; а що-ж до порад його і вказівок для життя в ті бурхливі часи, то вони справді таки могли-б бути надто цінні й корисні.

У Києві довелось прожити В. К. п'ять років—од осені 1917 до 1922 року. Одного разу, одвідуючи своїх родичів у р. 1921, я був вельми вражений, зустрівши тут постать, що цілком нагадувала мені Тургенева: і обличчя, і волосся, і погляд очей, і вся постать—це був ніби викопаний Тургенев. Я сказав про це вражіння своє, і зо мною погодилися. Це й був В. К. Зустрічатись із ним довелось мені не раз. Що до вражіння, яке він на мене справив, то й він сказав, що про подібність свою до Тургенева він чує не вперше... Згадав він, як йому довелось побачити цього письменника у Парижі, і яке він справив на нього чарівне вражіння своїм рівним, спокійним тоном розмови, тією епічністю—я сказав-би—яку власне я помітив в особі самого В. К. У розмовах та спогадах своїх В. К. виявив цю епічність, це спокійне ставлення до того, що вже зникло, як і до того, що бурхливе життя тогочасне висовувало.

З минулого, про яке довелось мені чути від В. К., треба яскраво зафіксувати декілька постатів, що на них спиняв був увагу Вол. Карпович, а саме: М. П. Сажина—як свого інтимного приятеля й друга, а потім за Мишкина, що за нього згадує він у своїх „Воспоминаніях“, (с. 187—190) та за Армфельд (с. 376, 409), що за неї згадує і Кенан („Сибирь и ссылка“, Москва 1906, с. 217 і 223—230 у розділі „Вольная команда карійских рудников“).

Тимчасом, як Наталю Армфельд Вол. Карп. змальовує в надзвичайно симпатичних рисах людини і революціонерки (і це цілком пого-

джується з тим, що за неї каже Кенан), за Мишкина В. К. згадує, як за найвидагніший зразок мужності, переконаності, та незалежності й відваги. Увагу В. К. спинало на собі його поводження на суді „у справі 193“, коли Мишкин прилюдно кричав, що на рос. суді (в жовтні р. 1878) не може лунати правдиве слово, і на кожному відвертому слові підсудному затуляють рота (189), а далі назвав суд найганебнішою установою, гіршою від дому розпусти (с. 190, у Кенана с. 260).

І Кенан такими самими рисами змальовував цю величну постать революціонера—талановитого промовця, що здібності його так і не згодилися для життя, бо його засуджено на 10 літ каторги за промову над помершим товаришем—промову, що висловив він був у церкві в Іркутському, де сказав таке: „на почве, удобренной кровью таких борцов, как ты, дорогой товарищ, расцветет дерево русской свободы“ (р.1880).

Спогади свої за цих осіб В. К. подавав з надзвичайною теплою й сердечністю, а в центрі стояла все ж таки постать Сажина—цього незмінного, відданого друга, котрий так багато мав у собі достоїнств, з котрим він був так тісно зв'язаний.

Перебуваючи В. К. у Києві, зазнав найнесприятніших умов для життя—умов революційної боротьби, що розгорталася вишир та вглиб; він зазнав усіх тих важких життєвих пригод, що й усі, а надто тяжка була зима 1919–20 року: дров не було, грошей не було й роботи також; довелося жити на кошти, що здобувала сестра службою, але що це за кошти, коли за 100.000 карб. він, як казав мені, міг купити тільки хрону і закришки до юшки. Кімната невеличка, серед неї руминка чи буржуйка, а біля неї В. К. пече картоплю, або варить куліш. Вечорами грає в преферанс до світла, яке тільки-тільки блимало, грає з сестрою та її товаришкою, що разом жила.

Не таку дійсність малювала йому його думка, коли він, твердо упевнений що до перемоги визвольного руху, мріяв ще на схилку життя свого попрацювати на користь рідного краю та людства... Але то саме були важкі муки народження нового ладу, нового життя... Важко відбилося це життя на здоров'ї В. К. Уже хворий приїхав він сюди, до Києва, і під впливом цих життєвих умов стара недуга—бронхіальний катар і астма загострюються... Ніякої праці, ані посади обняти йому не пощастило. З морального боку це впливало на В. К. надзвичайно важко... Під цей час зароджується думка працювати над доповненнями до своїх „Воспоминаній“ з наміром їх перевидати. Хоч як було важко робити цю працю за тих скрутних умов, що життя утворило, а проте ж В. К. віддається цій праці, стежачи за подіями життя, яке його оточувало. Через цензурні умови В. К. у виданні 1905 р. був примушений замовчати багато чого з минулого, не називав прізвищ, а також не вмістив і деяких подробиць та подій. Тепер, щоб заповнити ці прогалини, повстала певна та широка можливість. Перебуті моменти вставали в уяві його з більшою яскравістю і з тим переконанням, що вони ніколи не повторюватимуться, і що життя забезпечуватиме здійснення тих надій і тих мрій, за які доводилося провадити боротьбу. Вставали жваво в уяві милі та дорогі постаті... А здоров'я вимагало лікування, а життя в його оточенні не давало спокою... І от р. 1919 В. К. улаштовується в санаторії, і тут переходячи з однієї до другої, він здобуває і кращі умови для свого життя... Стан здоров'я одначе мало поліпшується. І от важкі умови життя, голодування, відсутність праці й посади—все це, що протягом п'ятих років зазнав В. К., приводить його до твердої постанови. У р. 1921 Вол. Карп. остаточно вирішує виїхати за кордон, до Болгарії, де умови для його здоров'я і життя вважає за більш сприятливі. „Пока то у Вас окончательно завершится процесс революции, а мне хочется

спокойно провести остаток своих дней и на спокойствии подвести итоги своей долгой жизни" (було йому тоді 74 роки). І в серпні р. 1922, за згодою т. Раковського, який поставивсь до Вол. Карп. надзвичайно прихильно, В. К. від'їздить за кордон. Перед від'їздом мені довелося побачитись із Вол. Кар. Висловлюючи надію повернутись до рідного краю та ще побачитись, він сказав: „спасибо т. Раковскому за то, что он предоставил мне все возможности для выезда и снабдил меня даже деньгами, которые я ему возвращу. Будьте здоровы и работайте, хотя Вам придется пережить немало тяжелых дней... Мне тяжело расставаться с милой Украиной, родной мне и близкой, которую я очень любил всегда и теперь особенно люблю. Те богатые силы, что в ней есть, служат верным залогом, что после неизбежного и тяжелого процесса революционной борьбы она возродится и обеспечит все возможности для широкого развития этих богатых сил, а вместе и того благополучия, за которое мы—теперь уже старики—в свое время подняли знамя борьбы, забывши свои личные выгоды, свое личное благополучие; правда, в процессе этом есть много тяжелого, много жертв таких, без которых можно и обойтись. Но все-таки мы имеем уже свободу политическую, и это сознание проникло и проникает в умы всего населения. А сколько сил потратила Украина на то, чтобы получить эту свободу? Ее история—это непрерывный процес борьбы за нее“. Побажавши В. К. щасливої подорожі, я просив надсилати звістки про його життя. Він дав слово й слово виконав.

Листування його починається з вересня р. 1922 і закінчується у жовтні р. 1926 (тобто за тиждень до смерті) містить більше як 70 листів до сестри і зверху 10 листів до мене.

Листування це насамперед описує подорож до Болгарії, перші часи перебування там, остаточне влаштування в Чирпані й життя тут. Докладно описується подорож від Одеси до Варни і від Варни до Софії. В. К. спиняється у свого давнього приятеля лікаря Дмитра Лазаревича Вінницького, відновляє тут старі звязки й знайомства, одержує пропозиції праці (у Базарджику, Старій Загорі і Чирпані). Перебувши зиму у Софії. Вол. Карп. переїздить до Чирпана й тут проживає вже аж до самої смерті.

З чого-ж складалися його життєві інтереси? Якими справами він цікавився? Які саме настрої тут переживав? Ми не помилились, коли скажемо, що на першому місці стояли його родинні інтереси—піклування про сестру, про те, як-би найкраще забезпечити її життя, а також про доню. У звязку з цим стоять бажання його вислужити пенсію й підготувати до видання свої „Воспоминания“ з додатками, і остаток життя провести, складаючи спогади і взагалі провадячи літературну працю.

Життя його в Чирпані було спокійне, і проходило в оточенні, яке цілком його задовольняло; і сама праця, що він мав у Чирпані задовольняла його також. Спершу це була праця в технічному бюро. Про неї він пише так: „Это дает мне хороший заработок, так что живу я здесь без лишений, и главное ни от кого не завишу“ (1923.X.15). Його задовольняє Чирпан цілком тим, що „во 1-х здесь превосходный климат, 2-х тут есть постоянная работа и наконец я хлопочу о пенсии, на которую я имею право, так как имею много лет службы (27 с лишним)“. „Мы собираемся строить здесь печь для печения хлеба—печь системы Бродского—русского инженера. Уже мы устроили такую фурну (піч) в Софии. Она работает так: дерево перегоняется на деготь, уголь и древесный спирт, и эта перегонка при этом процессе (добавочно) согревает большую печь, в которой отлично печется хлеб и все, что угодно. Так как получаемый уголь, деготь и спирт покрывает все расходы по отопле-

нию, то печка работает так сказать даром. Вот сущность изобретения. Просто и умно" (9.XI.23).

В-осени р. 1923 він обіймає посаду міського інженера і працює на цій посаді до червня р. 1926, залишивши її за кілька місяців до смерті своєї. На початку 1924 р., коли остаточно з'ясовується питання про платню, яку В. К. буде мати (3.500 левів на місяць), він підсумовує свій стан так: „мои материальные дела стоят больше, чем хорошо. Платят кучу денег (1924.I.24). Старые связи и знакомства помогли мне окончательно и хорошо устроиться и обезпечить свое существование“.

Але не за себе тільки власне він дбає. Його цікавить і турбує становище його рідної сестри, якої гостинністю він користувався в тяжкі роки 1917—20; надії своєї на пенсію зливає він з надією на те, як тоді вони будуть жити вкупі, доживати віку, одне одного доглядаючи, а головне маючи певне матеріальне забезпечення, не знаючи злиднів. Ці його турботи в його листуванні з нею то яскравий малюнок любови, ніжного почуття, теплоти і піклування навіть у дрібницях: оді риси проходять червоною ниткою через усе листування. До певної міри це глибоко-ліричний момент у його листуванні.

Але життя не чекає, поки ми щось ізробимо: воно ставить свої вимоги, і от, коли сестру В. К. звільнено з посади у р. 1923 за скороченням, він уживав усіх заходів, щоб повернули її, а як це не пощастило, він бере на себе обов'язок моральний допомагати їй матеріально зі свого заробітку, і цей обов'язок повсякчас виконує чемно й акуратно. Крім постійної грошової допомоги В. К. надсилав відомі „посилки“ аж до 1924 року. А коли видано сестрі невеличку пенсію, на яку жити не було можливо, і старі товариші В. К. пропонують зняти клопотання про збільшення її пенсії, це його зацікавлює, і він уживає засобів щоб і тут допомогти. А коли ж усі клопотання не дали ніяких наслідків, В. К. потішає сестру: він пише про те, що наближається час, коли він стане одержувати пенсію. Вол. Карп. у кожному листі повідомляє сестру майже про кожен крок свого життя, про свої переживання, свої турботи й події; за все пише він своїй любій сестрі, даючи разом з тим поради і головне що до поліпшення її матеріального стану, до здобуття коштів на життя. Сестра й собі турбується за нього, за його здоров'я, дає йому поради то-що.

Цікаво помітити, що на протязі усього часу, коли йде листування (з 1922 до 1926), ми не помічаємо ні хвилювання, ні жалкування взагалі і на те, що він не вдома, не в рідній стороні, яка стала вільною. Тон листів спокійний, а як треба то й переконний. Що берлінський видавець Ладжин перевидав його „Воспоминания“ і розпродає, це його турбує; і він висловлює свої міркування, як-би його притягли до права. Хвилювало його й те, що не одержав він примірника своїх „Воспоминаний“ з додатками. Це його примушує взятись до роботи й скласти повний додаток, захопивши події, з 1917 року починаючи. І оскільки нам відомо з його листування, цю працю він таки скінчив, і всі матеріали передано його доні, що працює, як співробітниця у французьких журналах. Цікаво додати, що коли примірник його „Воспоминаний“ загинув, не дійшовши до нього, Вол. Карп. цим турбується, і в одному з листів зазначає: „я ничего не имею, чтобы кто-либо воспользовался моими дополнениями, но я хотел бы, чтобы не пропали мои мысли—плод долгой жизненной борьбы“.

Перебування Вол. Карп. в Чирпані і служба вельми його задовольняє. Про це яскраво свідчать його листи за весь час його перебування; там ми читаємо таке:

„Ем хорошо, сплю отлично, конечно у открытого окна, и чувствую себя превосходно (24.XI.1923)“.

Живу хорошо, служба не только не утомляет меня, но подбадривает, и я очень рад, что поступил на службу (24.V.1924).

Чувствую себя хорошо и намерен продолжать службу, хотя в декабре этого года (1924) буду иметь право на пенсию. Перейду на пенсию тогда, когда служба начнет меня тяготит (27.VII.24).

„Дела идут хорошо“ (29.VII).

„Служба меня нисколько не тяготит, я чувствую, что она меня подбадривает. Мне бы хотелось еще прослужить около года времени и тогда думаю подать в отставку (26.V.1925)“.

І тільки один раз у листі (5.V.1924) коли одержує запитання про стан здоров'я і передбачення, що воно не гаразд, пише: „Старость это такая штука, что хуже всякой болезни, но с этим надо мириться. Конечно глаза изменяют, руки изменяют. Сегодня—глаза хорошо, как будто видят, завтра вдруг почему то плохи становятся. Потом опять поправляются. И это со всеми чувствами. Сегодня идешь медленно, с остановками, а все-таки задыхаешься. Завтра смотришь опять появилась бодрость и идешь, как следует. Так и в почерке: иной день пальцы не так подвижны, как обыкновенно... Старость—ничего не поделаешь: мне ведь через 7 дней стукнет 76 лет, и т. д. (лист 5.V.1924). „Живу отлично и чувствую хорошо“. Удруге в листі 8.V.1925: „Хотя я имею право на пенсию, но мне хочется еще продержаться на службе месяцев 8—9, а потом подам в отставку. Здоровье ничего себе, держусь, хотя, конечно, старость дает себя чувствовать“. І нарешті 8.XI.1925: „собрал 300 долларов, которые предназначаются тебе (пише до сестры), и тебе капельку помог. Думаю служить до мая 1926 г., а там будем помаленьку доживать свой век и никому в руки не заглядывать“.

Висловлюючи своє задоволення з життя у Чирпані, Вол. Карп. завжди однаке поривається до Києва, на Україну. Це поривання тісно в'яжеться з думкою остаточно улаштуватися тут-таки на життя, вкупі з сестрою. Плани й міркування проте роздвоюються:—то він ніби-то хоче влаштуватися там у Болгарії, то твердо стоїть за те, щоб повернутись на Україну. Р. 1923 пише він до сестри (5.VIII): „Вопрос о возвращении на родину пока не рождается в моей голове. Хотя должен сознаться, что половить в Днепре рыбку очень хотелось бы. Я всегда любил проводить время „на лоне природы“, а в старости это желание еще более усилилось. Не только за рыбкой, а даже за бекасами готов бы был побродить“. І далі 17.XII.1923: „Десна—это целая благодать. Эх, хорошо бы половить рыбку там у Вас в Днепре!“. Поруч із тим зустрічаємо й таке: „Все больше прихожу к заключению, что самое лучшее перебраться бы тебе на житьельство ко мне, хотя и здесь не с медом живется людям. С другой стороны я не прочь бы поехать на родину, но теперь это не возможно“. „Если бы ты могла приехать ко мне, было бы самое лучшее“ (16.VIII.23).

Року 1924.19.VIII: „Переведу свои сбережения к Вам, где наконец м. б. наступит время, что и я приеду в Киев“. У листі 1925.4.III: „Надо будет подумать нам о том, чтобы нам с тобой собраться и жить вместе... В нашей жизни я считаю самыми дорогими минутами те, когда мы—люди приближаемся к природе. Все мои лучшие воспоминания связаны с природой и людьми, любившими меня“. В листі 26.V.1925: „Когда получу отставку и выхлопочу пенсию, тогда подумаем с тобой о том, чтобы собраться в одно место“. „Вот было бы отлично, если бы нам можно было собраться с тобою в одно место. Мою пенсию я могу получать где угодно“, а вже у грудні р. 1925 Вол. Карп. пише до сестри: „вот может выйду в отставку и перекочую опять в Киев“.

Ось його думки та плани, і поміж ними переважний мотив—перейхати

до Києва й доживати віку. Оці поривання надто виразчені, надто яскраві. Тут не можна не підкреслити глибокого морального зв'язку його з рідною стороною. Цей моральний зв'язок із рідним краєм, що він почував там, виявляється цілком і в тих запитаннях про життя, а також і в тих його споминах, що з досадою иноді він її подає. Він часто пише про те, колиб переїхала до нього сестра з її подругою Ганною Олександрівною. У р. 1925.27.XI він пише: „Беда с этими визами: никуда не хотят пускать русских; такова их репутация за границей“. У листі 31.VIII.1925: „Как подумаю о той страшной зиме, которую мы втроем с тобой и Анной Александр. (Цирман) провели в Киеве, жутко“... Торкаючись питання про становище емігрантів, пише: „Русские очень бедствуют всюду в Европе“ (18.X.1925). Часто він запитує: „Как там у Вас настроилась жизнь?“ (21.IV.1923).

Для нього, що перебував за межами рідного краю, становить велику втіху цікавитись тим, що там робиться, мріяти про переїзд туди, збуджувати в своїй уяві різні пейзажі та оточення близьких людей—ось про що запитує Вол. Карп. в своїх листах.

У листуванні до сестри Волод. Карп. дуже часто згадує за свою доню Наталку, яка вийшла „умною та енергичною“. Його цікавлять її успіхи в житті; він повідомляє сестру за її приїзд до нього, як за свято урочисте. Про це яскраво пише він у листі 5.VIII.1923 р. „Наталка умная, энергичная. Знание языков и ее способности дают ей дорогу и возможность широкой работы в иностранных изданиях“. „Такая энергичная умная, что просто прелесть. Стоит на своих собственных ногах, а не на мужниных. Работает в газетах и журналах американских, английских, а теперь будет работать и в парижских“ (5.VIII.1923 р.).

Відставка не зовсім гарно вплинула на Вол. Карп. „Без службы как будто скучновато, но зато никакой заботы не имею“—пише він сестрі (1.VIII.1926), а разом з тим кілька раз: „чувствую себя бодро“ (30.VI.26); і (10.VII.26). Ще за деякий час до відставки він пише про свої плани таке: „я решил бросить службу, хочу серьезно взяться за писание; накопилось не мало материала. И это конечно должно мне дать известный заработок, хотя я не привык и не люблю продавать свои литературные работы. Посмотрим, как все это выйдет у меня“ (6.II.26). А далі йде клопотання за метрику, за відповідні документи і нарешті: (8.X.26) „вопрос о пенсии решится к 15-му октября. Скучаю без строго определенных занятий“ (VIII.15). Питання за пенсію, яке повинно було вирішитись швидко, затяглося, і в останньому своєму листі до сестри (25.X.1926) він пише, що поки не буде переведено класифікацію пенсіонерів за новим законом, вони одержуватимуть по старому закону, тобто на його пайку буде що-місяця 2 т. левів, тобто коло 14 доларів.

На передодні своєї смерті В. К. говорив своєму приятелю Вовкові¹⁾ про те, що дуже його турбує доля його сестри: „Моя Наталка хорошо материально поставлена, но сестра моя Анюта нуждается в моей помощи“. Разом з тим він, як пише Вовк, висловлював надію повернутися на батьківщину—на Україну, і про цю мрію свою він завжди згадував. Другого дня після цієї розмови з приятелем застали його, хоча й живого ще, але без ніяких ознак свідомости. Лікар Клименко констатував параліз мозку, і В. К. помер того-ж таки дня, тобто 2 листопада о 6 год. вечора.

Такі головні риси листування Вол. Карп. до його сестри—риса, що свідчать про його життя у Чирпані. Що-ж до його поглядів на події після 1917 р., то для цього розглянуте листування матеріалу не дає.

¹⁾ ІОВЧО ВЛІКЪВ.

Крім того дочка В. К. забрала до себе усі рукописи і має намір просити (лист до тітки 11.II.1927), щоб за офіційного біографа був Аргунов, та хоче доручити йому збирати усі листи й матеріяли, щоб утворити з них, як вона каже, „общественную принадлежность“, а крім того дещо гадає передати до музею у Празі.

Проте дещо для висвітлення поглядів В. К. дає й те листування, що було в моїх руках, і на ньому я дозволю собі спинити увагу. Коли року 1925 у нас готувались були до вшанування пам'яті Драгоманова з нагоди 30 роковин його смерті, мені цікаво було висвітлити деякі моменти в питанні про Драгоманова. І на моє питання В. К. пише таке: „Статті Дейча про Драгоманова крайне тенденційозны. Я убежден в том, что чтобы Дейч ни писал о Драгоманове, непременно выйдет тенденциозно и несправедливо. Он (Дейч) никогда не любил Драгоманова, да и Драгоманов его в свою очередь; а раз существует недружелюбное чувство, не может быть и справедливой оценки. Редко случается противное. Теперь я как раз пишу о том времени, когда происходили неприязненные столкновения у Драгоманова с Чернопередельцами (Стефановичем, Дейчем и Плехановым). В этих столкновениях я усматриваю больше вины и ошибок со стороны Чернопердельцев; строго говоря, ведь все недоразумения возникли у них из-за принципиального расхождения по вопросу о социалистических достижениях. Драгоманов всегда выражался о социализме, что это „затяжная справа“. Как человек больших знаний и ума, он не мог стоять на почве революционного социализма, он был эволюционист... Интересно, что несколько лет спустя встретясь с Плехановым (року не визначає), когда разговор зашел о прошлом, он бросил такую фразу: „а ведь Драгоманов во многом был прав“.—„Еще бы сказал я“... Вообще от Дейча я не жду удачной работы о Драгоманове (лист 20.VI.1925)“.

Коли т. Дейч пропонує через мене Вол. Карп-чу перевидати його „Воспоминания“ й написати статтю, В. К. пише: „Ни в коем случае не хочю... С группой Плеханова (а Дейч к этой группе принадлежит) я принципиально расхожусь по самым существенным вопросам. Я всегда был сторонником федералистических воззрений. Покойный Плеханов в спорах со мною не раз бросал мне вызов: „Не могу понять Вашего федералистического образа мыслей“. Ведь на этом именно пункте произошло и расхождение с Драгомановым. Приняв все это во внимание, я ни в коем случае не желал бы никаких статей и пояснений со стороны Дейча к моим „Воспоминаниям“; не могу также согласиться и на переиздание моей книги“ (16.I.1926 р.). Я не могу простить Дейчу его роль по отношению к покойному Драгоманову, которого я очень любил и уважал“.

Коли В. К. повернувся до Києва р. 1917, тут ішла жвава праця в справі відродження України; і В. К. не міг не цікавитись цим національним рухом, що повстав у наслідок революції. Він бував на зборах та засіданнях гуртків і товариств, і для нього це являло радісну картину місцевого життя; воно повинно було забезпечувати широкий розвиток і відродження. Він не брав правда активної участі в цьому русі, але на деякі моменти в ньому він дивився і негативно, як це свідчить один із його листів до мене 1925 року. Тут читаємо: „Проживши на Балканах значительную часть жизни, я превосходно изучил шовинистов сербских, болгарских, румынских, греческих. Приехавши в 1917 году из-за границы после амнистии и поселившись в Киеве, я имел возможность в течение 5-ти лет наблюдать шовинистов на Украине.—Я федералист. С самого начала своей общественной деятельности в качестве народника я был всегда врагом централизма, и, как таковой, не мог сочувствовать украинским шовинистам. Всякий шовинист по своему существу—централист, так как, если для фе-

дералиста—дорога главным образом свобода, то для шовиниста—дорого величие и могущество его народа, его нации, его государства. Между этими двумя течениями мало общего... Конечно они может быть и ошибочны, но я пока их твердо держусь. Рамки письма слишком малы для полного выяснения вопроса, но я попытался поставить вехи, чтобы вполне отчетливы стали перед Вашими глазами мои выводы“ (25.IV.25 Чирп.). В цьому-ж таки листі В. К. відповідає на мою пропозицію скласти як-най докладнішу свою автобіографію так: „Мои Воспоминания“, когда войдут туда и воспоминания последующих годов (жизнь за границей, возвращение на родину в р. 1917 и жизнь в Киеве до 1922)—разве можно получить более полную биографию? Над дополнением и продолжением „Воспоминаний“ я теперь „работаю“.

Коли поєднати той матеріал до його життєпису, що подав він у своїх „Воспоминаниях“ та в автобіографії, і той, що його подає листування вже за часів перебування в Болгарії після нашої революції, то постать його нам виявляється в більш-менш у визначених рисах. Це людина, що з видатними здібностями, впертістю та надзвичайною напосідливістю доходявши своїх завдань, сполучує глибоку чутливість, чемність і почуття вдячності до людей за гарні їх учинки; у громадських справах ця людина не здатна до компромісів: у неї не помічаємо розладу між словом та ділом; вона йде життєвим шляхом просто, одверто і чесно, промовляючи ясно свої думки, свої бажання, обґрунтовуючи їх на своїх певних переконаннях. Що-до політичних переконань—це людина цілком незалежної думки, що з певними політичними поглядами сполучувала віру в їх реальність, у їх справедливість. Ворог централізації і шовінізму у всіх його виглядах, твердий федераліст, він був прихильником політичної волі у тому широкому розумінні, як це тлумачив його однодумець М. П. Драгоманов. Без неї ніякі заходи не можуть гарантувати поліпшення становища, і тільки можуть затушковувати оте справдешне пригноблення, що яскраво виявило життя колишньої російської держави. У процесі свого життя й діяльності В. К. іноді міняє свої погляди (приміром на Чигиринську справу), але не боїться й не соромиться визнавати, де і в чому була його хиба й помилка. А якщо її визнав, він одверто міняє погляд свій. Така людина для життя нашого могла-б дати вельми багато, якби були і сприятливі умови, й здоров'я.

Проте історія наших громадських течій і революційного руху нашого має певний ґрунт, щоб визначити його ролю на основі його життя й спадщини, оскільки такі особи сприяли загальному розвитку революційного руху. З цього боку роля Володимира Карповича цілком ясна та яскрава так само, як ясною є й роля його матери та взагалі усієї родини, що їх активну участь визнають Сажин, Дейч та інші, що в живих є, діячі минулого. В боротьбі революційній, на яку був віддав себе Вол. Карп. за молодих років і на початку дорослого віку, його постать стає перед нами з певною одзначністю, а саме життя його стало тією жертвою для кращої долі нашого краю, яку нам назавжди зберігатиме й цінуватиме історія наших революційних рухів.